забавы
бойкі
авантуры
пакараньні
годнасьць

норавы

ПРАЎДА Й ПАДМАН

Размова з Тацянай Валодзінай

Праблема праўды й падману — адна з цэнтральных у чалавечым жыцьці. На гэтую тэму мудрацы й філёзафы спрачаюцца тысячагодзьдзямі, але канчаткова вызначыць — дабро гэта ці зло, так і не змаглі. І сапраўды, падман можа быць выкліканы эгаістычнымі памкненьнямі, і тады выклікае асуджэньне, а можа кіравацца спагадаю — і прызнавацца таму маральна апраўданым. Але як ні парадаксальна гэта гучыць, без падману чалавеку жыць немагчыма. А народная творчасьць дык і ўвогуле цьвердзіць, што падман існуе спрадвеку:
Даўней яшчэ людзі не былі такія хітрыя, як цяпер. Жылі яны проста, як Бог наказаў, ніхто нікога ня крыўдзіў, бо баяўся граху. Затым усім і добра было жыць на сьвеце. Толькі вось зьявіліся такія людзі, што захацелі забагацець, от і пачалі яны ашукваць ды падманваць. І нарэшце пайшло на сьвеце такое круцельства, што кожны другога падманвае ды толькі наровіць, каб яму было добра. Але трасца яму ў зубы, а не дабро, бо заўсёды знайдзецца яшчэ хітрэйшы, што й яго ашукае ды гарэй скрыўдзіць.
І далей, і далей па ланцужку. Так і завёўся падман на сьвеце. Ён і сродак абароны, і сродак рэалізацыі інтарэсаў — як асобы, гэтак і групы, клясы й нават дзяржавы. Падман — гэта супярэчлівы, шматплянавы, страшэнна заблытаны псыхалягічны фэномэн.

— Дык хто навучыў беларусаў падманваць? Што кажа пра гэта фальклёр?

— Фальклёр захаваў уяўленьні пра спэцыфічны від падману, які зыходзіць ад нячыстай сілы, перадусім, чорта, лесавіка ці нават спэцыяльнага дэмана — Блуда. Пры сустрэчы з такімі істотамі чалавек губляе арыентацыю, ня можа знайсьці дарогу ды вяртаецца ў пачатковы пункт. Нячыстая сіла ня проста зьбівае яго з дарогі, але й спрытна грае на чалавечых слабасьцях: то пакажацца кавалачкам золата, ягняткам, ці запрапануе зазірнуць у шынок ды перакінуцца ў карты. Закаханаму хлопцу, што пакутуе ў расстаньні, зьяўляецца ў выглядзе любай дзяўчыны. Чорт любіць і бяскрыўдна падмануць даверлівага падарожнага: на ранак ягоныя падарункі ператвараюцца ў грудкі сьнегу, шышкі, конскі гной ці чарапкі.

— Дык падман выдумаў чорт? А можа, на чорта толькі пераносіліся чалавечыя рысы й люстраваў ён нашы дзеі?

— Справядліва й першае, і другое. І гіпотэза пра вобраз чорта як адбітак чалавечага прадоньня мае шмат падстаў. Але, зыходзячы з таго, што першапачаткова падман як працэс і вынік — гэта падмена рэальнага, праўдзівага стану рэчаў, нейкая ўяўнасьць, якая пад сілу толькі нячыстаму, можна меркаваць, што дэман і быў першым і асноўным суб'ектам падману. Гэтыя ягоныя здольнасьці перанялі найбліжэйшыя спадкаемцы чорта — ведзьмы й чараўнікі. Найперш дзеля падману чалавека й скарыстоўвалі яны розныя чарадзейскія штучкі — прыкладам, абыходзілі вакол чалавека зь нейкім незвычайным прадметам. А ўжо ў чараўнікоў пераняли злодзеі.

Кажуць, што разбойнікі ўмеюць усяляк чараваць: запаліць сьвечку з тлустасьці чалавечай ды абнясе ёю або адцятаю рукою мярца, — то чалавек тады так засьне, што каб і рэзаў, то не прачхнецца.

— *Каб чалавека падмануць, яго трэба абысьці ці аб'ехаць?*

— Так, заключыць у кола, што наагул ёсьць дзейсным спосабам падпарадкаваць. Відаць, таму й кажуць — «абысьці», што значыць падмануць, ці «па крывой не аб'едзеш» — не перахітрыш. Цікава яшчэ, што ў традыцыі да заключэньня ў своеасаблівае кола раўнавалася апрананьне чалавека. І тады нячысьцік аваладваў, падманваў ахвяру, зьмясьціўшы яе ў замкнёную прастору, абмежаваную галаўным уборам і абуткам. У нас існуюць легенды пра гэтак званыя камянікраўцы альбо камяні-шаўцы, у якіх жыве зьмей, што за грошы шые людзям вопратку. Вырабы, праўда, атрымліваліся «чартоўскія»: «дык ён вышыець, што й на сьвеце так добра ніхто не пашыець, як ён». Але на просьбу «сшый ні тое, ні сёе», тое й атрымлівалі — кашулю з адным рукавом з пляча, а з другім — са сьпіны.

— І сёньня мы часта кажам: вось нас «абулі», ці нават «абулі ў чортавы лапці» — падманулі. І як жа чорт «абуваў» даверлівых людзей?

— Шыў для іх чартоўскія боты:

Усякаму, каму трэба былі боты, варта было падысьці пад акенца ў камяні, назначыць час і пакласьці грошы, і абутак быў гатовы ў свой час. Боты былі цудадзейныя, іх можна было насіць пятнаццаць гадоў і чым часьцей бываць на ігрышчах, тым лепш, але толькі з умоваю не хадзіць у царкву, там яны адразу распадаліся на дробныя кавалкі. Але ж у карчму такія боты несьлі проста самі.

Як бачым, чорт сапраўды пляце для чалавека лапці (а мы так і кажам: «Што ты пляцеш?»), з дапамогаю якіх ён падманвае яго й зацьвярджае сваю над ім

уладу, надзяляе тымі ці іншымі рысамі. І тады ўжо пра заўзятага падманшчыка мы скажам: «Чмут-баламут, у чортавы лапці абут». Усё гэта падводзіць да думкі пра блізкасьць ідэі падману з дэманічным сьветам.

— *А ці мог чалавек падмануць, скажам, Бога?*

— Спрабаваў. Але легенды распавядаюць, што з гэтага выйшла. У адной зь іх зязюля была калісьці жанчынаю, мела мужа, але захацела іншага. Надумала падмануць Бога, схавала мужа пад мост і пайшла прасіць сабе новага. Аднак Бог здагадаўся й другога ня даў, а загадаў ляцець птушкаю ды шукаць першага. З таго часу й па сёньняшні дзень крычыць яна: «Я-куб, Я-куб!».

— *Зразумела, у фальклёры падманваюць адзін аднаго й сяляне, і паны, і чэрці. І з рознымі мэтамі — у тым ліку, напэўна, і з магічнымі?*

— Гэтак званы магічны падман таксама меркаваў суразмоўцу, але ім мог быць і зьвер, і дэман, і нават хмара альбо расьліна. У традыцыйным разуменьні чалавек — такая ж часьцінка Сусьвету, як і іншыя ягоныя насельнікі. З кожным партнэрам чалавек уступаў у кантакт і чакаў адказу. І падманваў таксама, як гэта рабілі асобныя сялянкі:

Прыйдзе баба сеяць лён і паскідае зь сябе андарак ды сарочку. Стаіць голая, каб лён падмануць: во якая я гаротная. І чакае, што лён пашкадуе яе й падумае: «Гэта баба бедная, у яе нават споднягй кашулі няма, трэба яе пашкадаваць і лепш зарадзіць».

— *Калі лён такі даверлівы, то нячыстыя духі па сваёй сутнасьці хітрыя. Ці можна падмануць, скажам, дэмана хваробы?*

— Можна. Наагул, падман хваробы лічыўся адным зь дзейсных сродкаў мэдычнай магіі. Пасьля таго, як ліхаманка перастае калаціць чалавека, зачынялі ўсе вокны ў хаце, забівалі хаця б дзеля выгляду дзьверы, прыклейвалі ўсюды таблічкі з надпісам: «Яго няма дома, паехаў» і пакідалі так прыблізна на тыдзень. Верылі, ліхаманка паблукае па двары, паглядзіць на таблічкі й пакіне хворага ў спакоі.

— *А ці можна падмануць сьмерць?*

— Імкнуліся хаця б паспрабаваць. Шырока вядомы казачны сюжэт пра чалавека, што падманваў сьмерць, круціўшы свой ложак у розныя бакі. У народнай мэдыцыне, калі цяжка хварэла дзіця, рабіліся наступныя захады:

Як толькі пачнецца прыпадак, усе ў хаце прымаюць урачыстую цішыню, кожны застаецца нерухомым на тым месцы, дзе яго натрапіў загад маці хворага, якая адразу ж накрывае дзіця белым пакрывалам і трымае над ім запаленую грамнічную сьвечку, курыць ладанам ці смалою. Карацей, ствараюцца такія абставіны, што хто прышлы падумаў бы, што ў хаце нехта памёр. Гэта ж падумае й тая сьмерць, што была пасланая за дзіцем, і не зачэпіць яго.

— *Жыцьцёвыя назіраньні суб'ектыўныя. Ці ёсьць паказьнікі больш рэальныя? І як гэтая праблема выглядае ў іншых народаў?*

— На думку навукоўцаў, асновай перакананьня заходняй культуры ў недапушчальнасьці хлусьні ёсьць уяўленьне пра тое, што падман парушае правы чалавека. Гэта можна добра зразумець з тлумачальных слоўнікаў. У слоўніках, прыкладам, ангельскай мовы пры вызначэньні падману ёсьць паказчык на тую асобу, якую падманваюць, падкрэсьліваецца, што гэта

гвалт над ёю. У расейскіх дэфініцыях хлусьня, як правіла, разглядаецца толькі як амаральны ўчынак падманшчыка. Прыкладна тое і ў нас. Але прыказкі тыпу «Не любо, не слушай, а врать не мешай!», «Врать не устать, было б кому слушать», «Не хочешь слушать, как люди врут, — ври сам!» дазваляюць меркаваць, што ў расейскай самасьвядомасьці падман прадстаўлены ў большай ступені, чым у некаторых іншых народаў.

— *У чым станоўчае прызначэньне падману?*

— Хлусьня й падман не існавалі б у нашым жыцьці, калі б былі шкодныя самі па сабе й прыносілі толькі няшчасьці. Зь іншага боку, цяжка ўявіць, якім быў бы сьвет, калі б чалавек ня ўмеў падмануць. Таму ўсьлед за псыхолягамі хочацца думаць, што асноўнае прызначэньне падману — ахоўнае, бо дазваляе не параніць праўдай. Ягоны сэнс — захаваць, зьберагчы й даць веру. Атам можа быць мірным, а можа разбураць. Меч выступае сымбалем абароненасьці і ў той жа час зброяй злачынцы. І падман укладваецца ў гэты лягічны шэраг. Ну, а чым ён стане — інструмэнтам дабра альбо зла, вызначае чалавек.

ЯК ЛЮДЗІ БАРАНІЛІ СВАЮ ГОДНАСЬЦЬ

Размова зь Ігарам Марзалюком

Чалавек, як вядома, істота надзвычай канфліктная. У спрэчках, а часам нават беспадстаўна, кідаецца словамі, што абражаюць, зьневажаюць іншых. У сучаснай Беларусі мы прызвычаіліся й да абразаў, і проста да лаянкі. А як ставіліся да гэтага продкі? Ці старавечныя беларускія месьцічы бараніліся ад абразаў? Якімі прававымі нормамі, прыкладам, у Сярэднявеччы рэгулявалася маральная недатыкальнасьць асобы? Наагул, ці ўспрымалася абраза словам у мяшчанскім асяродзьдзі як від злачынства? Адказы на гэтыя пытаньні можна знайсьці ў актавых кнігах магістратаў беларускіх гарадоў, бо скаргі на абразу мяшчанскай годнасьці словам займаюць у судовых кнігах далёка не апошняе месца.

— Найперш, што ў старавечнасьці лічылася абразай?

— Найчасьцей гэта былі зьнявагі, зьвязаныя з паходжаньнем, з нараджэньнем па-за законным шлюбам, абвінавачаньне маці чалавека ў разбэшчанасьці. Паказальна, што ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 году гэтыя пытаньні знайшлі належнае адлюстраваньне:

Теж уставуем, иж коли бы хто кому рек, жесь ты неучстивое матки и нечистого ложа сын, а того бы на него не довел, а тот, которому примовено, с того слушне бы се вывел, тогды сказуем, иж таковый маеть оного навезати совито сорокма копами грошей. А тую примовку перед тым же судом заразом, с права не отходечи, так очистити и тыми словами одмовити маеть, што есми менил на тебе, жебысь ты был неучстивое матки и нечистого ложа сын, том на тебе брехал яко пес.

— У асяродзьдзі шляхты гонар баранілі на паядынку. А як у мяшчанскім асяродзьдзі рэагавалі на абразу?

— Звычайна мяшчане не рызыкавалі ўласным жыцьцём. Іх цалкам задавальняла публічнае перапрашэньне ды грашовы штраф за абразу. Асабліва сур'ёзна ставілася беларускае бюргерства да зьнявагаў уласнай прафэсійнай дзейнасьці. Прыкладаў, калі абраза прафэсійнай кваліфікацыі майстра паклікала крыўдзіцеля ў суд, можна прывесьці надзвычай шмат. Спынімся на здарэньні, якое мела месца ў Магілёве ў 1577 годзе. У магістрацкі суд са скаргай на калегу Косьцю Яцкавіча зьвярнуўся магілёўскі залатар Улас Багданавіч. Мала таго, што канкурэнт прылюдна яго «лаиал и словы не учстивыми соромотил», дык ён яшчэ меў нахабства паставіць пад сумнеў прафэсійную рэпутацыю заяўніка:

А над то яшчэ фалшэрам называл, у чом ён разумеючы быт не малое уближэне своей у добрай славе и пачстиваму захаваню, звлаща зелжене вяликае видзечы рамяслу свайму залатарскаму, катораe тых прычын церпливе зносит не звыкло, хоцечыся з таковога падазрэнства Улас вывесть жедал а вчинене справедливости.

Натуральна, абвінавачаны меў свае контраргумэнты. Косьця даводзіў і на судзе, «...што не без причины поведаючи дей то на него вел, але подзроным его в том быти разумел». Бо, як ён цьвердзіў, ягоны калега замест срэбраных з пазалотай гузікаў прадаў рэчы, выробленыя з бронзы, «через Богдана Сидоровича мещанина Могилевского теж мещанину Могилевскому Лукъяну Михайловичу Пилку». Аднак, гэтыя мяш-

чане, выкліканыя на суд, не пацьвердзілі абвінавачаньняў. Магістрат, улічваючы ўсе вышэйзгаданыя акалічнасьці ды паказаньні сьведкаў, вынес вырак на карысьць Уласа:

Врад зрозумевшы то напрод же, Улас чловек не лозный, але в месте короля его милости Могилевском добре оселый, иако один з мещан господарских Могилевских. А за то што на него клал, а не довел, же сам того близким ест, про то вси шкоды и наклады судовые, которые от него на тот час поднял, водле права нагородити и слушне ему оправити винен будет.

— А ўвогуле лаянка, абразы непрыстойнымі словамі, калі гаворка не ішла пра нейкую прафэсійную дзейнасьць пакрыўджанага, ці ўспрымаліся на масавым узроўні сьвядомасьці як супрацьпраўнае дзеяньне, якое мусіла разглядацца ў судзе?

— У другой палове XVI і ў XVII стагодзьдзі ў судовых кнігах Магілёўскага магістрату падобныя скаргі займаюць трэцяе месца пасьля крымінальных злачынстваў ды маёмасных скаргаў. У мяне дык склалася ўражаньне, што любая публічная зьнявага годнасьці й гонару мешчаніна амаль імгненна выклікала ў апошняга надзвычай тыповую рэакцыю — зварот у суд. Прычым, магістрат такіх справаў не пакідаў без разгляду і ўвагі. Падкрэсьлім, сярод гэтых скаргаў, што былі разгледжаныя ў судзе, вельмі шмат такіх «нязначных» — як скажам, звычаёвая лаянка паміж суседзямі. Аднак, суд не казаў, як цяпер — ну што вы, паміж сабой па-людзку разабрацца ня можаце, а браў такія справы да разгляду. Асабліва пільную ўвагу да сябе прыцягвалі абразы непрыстойнымі словамі. Нецэнзуршчына каралася даволі жорстка.

— Ці захавалася ў крыніцах аргумэнтацыя, якая дазволіла б нам зразумець прычыны такога жорсткага стаўленьня з боку тагачаснай гарадзкой супольнасьці да аматараў брыдкаслоўя?

— Такое стаўленьне да лаянкі было зусім натуральнае для хрысьціянскай культуры. Тым болей, што час, пра які мы гаворым, характарызуецца дзьвюма істотнымі рысамі — з аднаго боку, адбываецца больш глыбокае засваеньне хрысьціянскай дактрыны на масавым узроўні, а зь іншага — істотна ўзмацняецца індывідуалізм у мяшчанскім асяродзьдзі. А ўвогуле, згодна з тагачаснымі ўяўленьнямі, брыдкаслоўе — прамы шлях да пекла. Прынамсі, лічылася, што бацькі, якія вучаць сваіх дзяцей лаяцца, туды мусяць патрапіць абавязкова.

— Якія канкрэтныя формы пакараньня існавалі за такія абразы?

— Пакараньне за брыдкаслоўе было даволі адчувальнае для крыўдзіцеля. Той, хто дазваляў сабе такую «раскошу», рызыкаваў патрапіць на грамадзкія працы тэрмінам ад тыдня й да месяца. Так, за абразу злымі словамі ў 1666 годзе добрапрыстойнага слуцкага гараджаніна ягоны крыўдзіцель быў пакараны замкавымі працамі. Вядомыя выпадкі, калі аматараў непрыстойнай лексыкі прымушалі чысьціць прыбіральні або ямы для сьмецьця.

— Ці ўсіх, бяз вынятку, адразу чакала падобная кара?

— Падобнае пакараньне, якое спалучалася са зьмяшчэньнем крыўдзіцеля ў вязьніцу й штрафам, было максымальнай карай. Як правіла, першапачаткова, калі крыўдзіцель да гэтага падобных учынкаў не зьдзяйсьняў, магістрат прымушаў яго пад прысягаю паклясьціся, што ў будучым падобнага ён рабіць ня будзе, а таксама гэты чалавек мусіў публічна перапрасіць абражанага ім. Надзвычай паказальная ў су-

вязі з гэтым справа пра спрэчку паміж магілёўскімі мяшчанкамі Марыяй Лепанавай і Кулінай Андросавай, якую магістрат разгледзеў у ліпені 1600 году. Куліна Андросава катэгарычна адмаўляла ўсе заявы пакрыўджанай. Аднак, абражаны бок меў сьведкамі суседзяў, якія «згодна й аднастайна» пацьвердзілі словы пацярпелай. Урэшце, кабеты разьвязалі спрэчку палюбоўна: яны пакляліся ў будучым не абражаць адна другую. У выпадку ж паўтарэньня падобных дзеяньняў іх чакала незайздросная пэрспэктыва штрафу й «каране вязеннем у куні». Патлумачым апошнюю фразу. Куна — гэта адмысловы нашыйнік, які быў умураваны ў сьцяну ратушавай турмы й прызначаўся найперш для пакараньня якраз тых, хто абражаў добрапрыстойных грамадзянаў. Паклёпнікі ж караліся яшчэ болей жорстка — магістрат мог прысудзіць іх да стаяньня ў нашыйніку каля слупа ганьбы на Гандлёвай плошчы. Такі чалавек, акрамя маральных пакутаў, адчуваў і фізычныя, бо станавіўся мішэняй для дзяцей, якія дэманстравалі свае снайпэрскія здольнасьці, кідаючы ў яго камяні ды камлыгі зямлі.

— Дык адкуль у простых гараджанаў было такое трапяткое стаўленьне да ўласнай годнасьці й гонару?

— Адказ, што называецца, на паверхні. Тагачасныя гараджане былі прыватнымі ўласьнікамі, суб'ектамі тагачаснага права. Адсюль і такі высокі ўзровень самапавагі. Яны былі свабодныя людзі. А свабодны чалавек гонар мае й нікому не дазваляе перакрэсьліць рысу, якая ператварае чалавека ў раба й хама.

СЬМЯРОТНЫЯ ПАКАРАНЬНІ Й КАТАВАНЬНІ

Размова з Алесем Белым

Кожная дзяржава мае гэтак званыя сілавыя структуры й сілавую сыстэму, каб забясьпечыць абарону грамадзтва ад супрацьпраўных дзеяньняў асобаў. Сыстэмы пакараньняў адпавядаюць часу, ягоным маральным і юрыдычным крытэрам.

— А ў Вялікім Княстве Літоўскім, высокаразьвітай на той час эўрапейскай дзяржаве, якія кары прадугледжваліся за злачынствы супраць сярэднявечнага права?

— Непараўнальна больш жорсткія, чым тыя, да якіх мы сёньня звыклыя, бо асобнае чалавечае жыцьцё каштавала вельмі танна. Асабліва сьмяротныя пакараньні — «кара горлам», ці «страта», як тады казалі. Кожны спосаб пакараньня адпавядаў пэўнаму злачынству. І самую жудасную кару прадугледжваў Статут Вялікага Княства Літоўскага за забойства блізкіх сваякоў, асабліва бацькоў:

Гды бы сын або дочка отца або матку свою умысльне... забил яким колвек обычаем родича своего о горло приправил, тогды таковый... смертью ганебною маеть каран быти: по рынку возечи, клещами тело торгати, а потом в мех скуреный всадивши до него пса, кура, ужа и котку и тое всё посполу в мех всадивши, и зашить и где наглубей до воды утопити.

— Што ж гэта за дзіўны падбор кампаньёнаў для тапельца — сабака, певень, вуж і кот?

— Гэтае пакараньне (як, зрэшты, і ўсе іншыя, лагаднейшыя) не было вынайдзенае ў Літве ці Беларусі, а прыйшло да нас гатовае з Заходняй Эўропы разам з нормамі магдэбурскага права. Прылады, спосабы, рытуалы, змрочная тэхніка й сымболіка катаваньняў і пакараньняў у сярэднявечным і пазьнейшым ВКЛ — усё гэта суцэльна нямецкага паходжаньня. Дарэчы, кожная з жывёлаў, разам зь якімі тапілі злачынцу, мусіла сымбалізаваць пэўны грэх. Напрыклад, сабака — подласьць і нізасьць, якія праявіў забойца бацькоў. Певень — пыху, празь якую злачынца спрабаваў узвысіць сябе над правам і абавязкам, і гэтак далей. Далучэньне да эўрапейскай цывілізацыі прынесла на нашы землі й ейнае крымінальнае права. Зрэшты, нормы пакараньняў у іншых суседзяў — Маскоўскай дзяржаве й Асманскай імпэрыі — былі, прынамсі, ня менш жорсткія. Але ў Эўропе яны былі больш уніфікаваныя й рэглямэнтаваныя.

— Дзе ж знаходзяцца вытокі сярэднявечнае жорсткасьці?

— Толькі не ў садызьме канкрэтных асобаў ці народаў. Хаця катамі, вядома, рабіліся невыпадкова, яны самі былі толькі выканаўцамі — ня столькі волі пэўных жорсткіх уладароў, колькі грамадзтва ў цэлым. Можна сказаць, волі сярэдняга чалавека. Пакараньне, асабліва сьмяротнае, апроч праваахоўнай функцыі, а можа нават і перш за яе, мусіла задавоExternal патрэбу ў відовішчы. Магістрацкія кнігі нашых гарадоў называюць трыбуны для гледачоў (якія будавалі перад важнымі пакараньнямі) тэатрамі. Нават вучняў часта вызвалялі ад школьных заняткаў і прыводзілі ў такі тэатар, каб яны атрымалі належны ўрок. Такім чынам, усім гэтым шыбеніцам, колам, палям, прэнгерам, кунам, калодкам належала тады прыкладна тая роля, якую сёньня выконваюць усялякія чытанкі ці відэа.

— Якое сьмяротнае пакараньне было самае пашыранае?

— Найбольш пашыранае — павешаньне. Шыбеніца (дарэчы, слова таксама нямецкае) на працягу многіх стагодзьдзяў была амаль такім жа абавязковым элемэнтам эўрапейскага пэйзажу, як і прыдарожны крыж. Адным з сынонімаў шыбеніцы ў актавых кнігах было лацінскае слова «justitia» — сьведчаньне таго, што менавіта шыбеніца — асноўная прылада правасудзьдзя. На шыбеніцы завяршалі свае жыцьці ня толькі забойцы, але й злодзеі, і іншыя адносна дробныя, найбольш шматлікія, злачынцы. Іх целы доўга не здымалі. Імі сілкаваліся птушкі. А чараўнікі выкарыстоўвалі пальцы й іншыя часткі цела шыбенікаў ці кавалкі вяроўкі ў розных чарадзейных сродках ад імпатэнцыі, напрыклад, або ад хуткага псаваньня піва. Калі злачынцу не ўдавалася злавіць, на шыбеніцы вешалі ягоную выяву альбо картку з апісаньнем злачынства й выракам. Так што шыбеніца, прыцягваючы ўвагу цікаўных з усяго наваколья, была яшчэ й месцам абмену штодзённымі навінамі, а то й дошкай аб'яваў.

— Якія яшчэ віды пакараньняў існавалі ў сярэднявечнай Беларусі?

— На стосе палілі чараўнікоў і ерэтыкоў, а таксама падпальшчыкаў, атручвальнікаў і фальшыўманэтчыкаў. У Вялікім Княстве, дзе жыло шмат габрэяў і мусульманаў, такая ж мера пакараньня ўжывалася за выхаваньне дзяцей хрысьціянаў у нехрысьціянскай рэлігіі. Чвартавалі ці «ўпляталі ў кола» разбойнікаў, рабаўнікоў, бунтаўнікоў, асабліва людзей простых за забойства шляхціца. Тапілі ў вадзе чараўніц, а таксама жанчын, якія забілі сваіх дзяцей. Адным з самых жахлівых і ганебных пакараньняў было «ўзьбіваньне на палю». Так каралі найперш за забойства з засады

або нейкай ганебнай зброяй. Часьцей гэтая кара ўжывалася ў казацкіх войнах XVII стагодзьдзя.

— Пакараньне лёгкае, пакараньне цяжкае — што разумелі пад гэтымі азначэньнямі тагачасныя беларусы?

— Адносна лёгкім, у пэўным сэнсе нават пачэсным, лічылася сьцінаньне галавы. Так каралі забойцаў, гвалтаўнікоў, палітычных злачынцаў. Як правіла, толькі так можна было «страціць» шляхціца. Казімер Лышчынскі, асуджаны на спаленьне за атэізм, атрымаў каралеўскую палёгку, бо быў усё ж шляхцікам — таму яму папярэдне адсеклі галаву. Прывілей на гэтую адносна лёгкую сьмерць вышэйшае саслоўе захоўвала для сябе па ўсёй Эўропе. Дарэчы, шляхціца нельга было й катаваць дзеля здабычы паказаньняў. Габрэям спаленьне, чвартаваньне ці шыбеніцу замянялі на сьцінаньне, калі яны згаджаліся прыняць хрысьціянства.

— А расстрэл?

— Расстрэл зьявіўся адносна позна, у XVIII стагодзьдзі, і быў спачатку чыста вайсковым сродкам пакараньня. Так каралі найперш жаўнераў, незалежна ад злачынства. Адным з самых прыкметных, які вельмі ўразіў сучасьнікаў і пакінуў шмат сьлядоў у мастацкай літаратуры, быў расстрэл радзівілаўскага фаварыта Міхала Валадковіча ў Менску ў 1760 годзе. На карысьць расстрэлу была адносная лёгкасьць пакараньня для самога злачынцы (XVIII стагодзьдзе было ўжо параўнальна гуманнае), а таксама магчымасьць адмовіцца ад паслугаў прафэсійнага ката.

— Каты — выканаўцы судовых выракаў. Што гэта былі за людзі?

— Кат ня толькі караў злачынцаў. Увогуле галоўным ягоным заняткам былі тартуры, ці катаваньні — яны

ўжываліся як сродак не пакараньня, а дазнаньня. Каталі падазраваных у нейкім злачынстве, каб здабыць прызнаньне або пераканацца ў невінаватасьці, і калі казаць пра прафэсійнае майстэрства, менавіта тут яно было патрэбнае кату найбольш. Хаця, вядома, і пры пакараньнях трэба было праявіць немалы спрыт. Сапраўдны кат мусіў умець сьцяць галаву адным ударам. Калі гэта не ўдавалася, кат звычайна апраўдваўся, нібыта ягоныя незычліўцы зачаравалі меч. У прамежку паміж выкананьнем сваіх асноўных абавязкаў каты ды іхныя памочнікі — гіцлі — мусілі лавіць бадзяжных жывёлаў, ачышчаць горад ад падлы й адкідаў, а часам нават сачыць за парадкам у публічных дамах. Гэтымі бруднымі справамі кат займаўся не непасрэдна, а выступаў хутчэй як арганізатар. Тым ня менш, кожны горад, які браўся ўтрымліваць ката (а каштаваў ён ня танна), імкнуўся нагрузіць яго самымі непрыемнымі й бруднымі абавязкамі, патрэбу ў якіх магло выклікаць гарадзкое жыцьцё. Магчыма, адсюль паходзіць і выраз «павесіць на кагосьці ўсіх здохлых сабакаў».

— Як ставіліся да ката людзі?

— Са зьмешаным пачуцьцём — штосьці сярэдняе паміж жахлівай павагай (адсюль і іншая назва ката — «містар», гэта значыць, гаспадар твайго жыцьця й здароўя) і адкрытай нянавісьцю. Апошняя пераважала. Кату цяжка было знайсьці сабе знаёмых сярод прыстойных людзей, ажаніцца, увогуле неяк уладкавацца ў штодзённым жыцьці. Таму гэтае рамяство часта перадавалася ў спадчыну. Такая сэлекцыя мусіла выпрацоўваць адмысловы тып людзей — цынічных, няўмольных, ня схільных да сантымэнтаў. Якім бы жорсткім ні было Сярэднявечча, а попыт на людзей гэтай прафэсіі перавышаў прапанову. Вельмі часта месца ката было вакантнае, і магістрату даводзілася пазычаць яго з суседняга гораду.

— Відавочна, нездарма слова «гіцаль» — памочнік ката — у беларускай мове набыло значэньне лаянкі. Карацей, усё, што было зьвязанае з рамяством ката, выклікала агіду й пагарду?

— Пераважна так. Але ў гісторыі Беларусі быў, напрыклад, выпадак, калі катаўскі меч, сымбаль ганьбы й пагарды, пакрыў сябе славай. Знакамітае паўстаньне 1661 году ў Магілёве супраць расейскага панаваньня пачалося, калі бурмістар Язэп Левановіч, схапіўшы меч ката, заклікаў гараджанаў не цярпець больш расейскай тыраніі, выгукнуўшы: «Пара!». Дарэчы, фігура Левановіча, узброенага мячом, на тле гарадзкой брамы й сёньня зьяўляецца гербам Магілёва.

— А цяпер пра катаваньне як сродак судовага дазнаньня. Чаму ў Сярэднявеччы так шырока ў юрыдычнай практыцы ўжываліся катаваньні, ці, як яшчэ казалі, тартуры?

— Таму што тагачасная крыміналістыка проста ня ведала іншых сродкаў доказу ці абвяржэньня віны. Афіцыйна катавалі ня дзеля таго, каб задаволіць чыюсьці жорсткасьць, а каб праверыць паказаньні сьведкаў ці іншыя знакі, якія, на думку судзьдзі, давалі магчымасьць падазраваць пэўную асобу. Карпатлівы збор і аналіз доказаў — усё гэта зьявілася толькі ў Эўропе й толькі ў XIX стагодзьдзі. А да гэтага ва ўсіх народаў унівэрсальным інструмэнтам сьледзтва — пэўным аналягам дэтэктара хлусьні — былі толькі тартуры. Прызнаўся — вінаваты, вытрымаў — апраўданы.

— Як гэта адбывалася ў старажытнай беларускай дзяржаве?

— Наша юстыцыя тут, як і ў выкананьні выракаў, ішла за агульнаэўрапейскімі нормамі. Тыя самыя каты й гіцлі, найманыя служкі магдэбурскіх гарадоў, абслугоўвалі ня толькі гарадзкія суды, але й суды любых юрысдыкцыяў, калі ўзьнікала патрэба ў іхных паслугах — даволі дарагіх, дарэчы, і магістраты пазычалі катаў іншым судам не за дзякуй.

— Ці былі тартуры рэглямэнтаваныя? Або каты маглі імправізаваць, абы дамагчыся прызнаньня?

— Заканадаўча сама працэдура катаваньняў не была канкрэтна расьпісаная. Суды й Літвы, і Польшчы карысталіся падручнікам XVI стагодзьдзя Барталямэя Граіцкага «Парадак судоў і справаў гарадзкіх права майдэборскага», які быў складзены на падставе нямецкіх крыніцаў. Гэта й быў наш крымінальна-працэсуальны кодэкс. Вось фрагмэнт з гэтага падручніка:

Калі шмат злачынцаў, у адным падазроныя, на муку маюць быць аддадзены, Судзьдзя мае той парадак хаваць, абы таго найперш казаў мучыць, якога б разумеў да паведамленьня праўды больш схільнага. Калі бацька з сынам мае быць мучаны, перш сын перад аблічам бацькоўскім або ў адсутнасьці, але за вядомасьцю яго, дзеля таго што бацька зь літасьці над сынам хутчэй схіліцца да прызнаньня, чым за ўласнымі мукамі. А калі жонка з мужам, найперш жонка, дзеля таго, што жаночая плоць, слабейшай натуры будучы й ня так цярплівай, больш можа быць прыведзена напамінкам і мукамі да прызнаньня, чым муж.

Граіцкі быў для свайго часу сумленным чалавекам, і напісаў падручнік менавіта дзеля таго, каб неяк абмежаваць «містраў справядлівасьці» ў іхнай уладзе над падазраванымі. Калі яшчэ судзьдзя быў сумленны й асабіста зьяўляўся на катаваньні, з падсудным абыходзіліся паводле хаця й жорсткага, але ўсё ж права. Калі ж яго пакідалі аднаго з катам і гіцлямі, не было гарантыяў, што перад кожнай тартурай яны

палезуць зьвярацца з падручнікам. Калі ж усё было «паводле правілаў», дык пачыналіся тартуры прыкладна так:

Інстыгатар прамовіў да ката: «Містру, чыні паводле права». Кат, перш чым прыступіць да экзэкуцыі, выгукнуў тры разы: «Мосьці панове застольныя і прадстольныя» — выражаючы тымі тэрмінамі суд, які сядзеў за сталом, і інстыгатара, які стаяў перад сталом — «Чы з воляй, чы ня з воляй?». Інстыгатар адказваў яму за кожным разам: «З воляй!»

Гэта ўжо фрагмэнт славутага дзёньніка ксяндза Анджэя Кітовіча саксонскай эпохі XVIII стагодзьдзя. Так фармальна і ўрачыста кат атрымліваў ад абвінавачаньня пацьверджаньне сваіх паўнамоцтваў. Кат быў ня столькі музыкам-салістам, колькі дырыгентам пякельнага аркестру. Улады спрабавалі захаваць рэпутацыю катаў, і звычайна самі яны падчас катаваньняў і пакараньняў выконвалі толькі самыя важныя «працэдуры»: падпальвалі стос, сьцінялі галаву, зачытвалі судовую пастанову ці вырак. Таму, дарэчы, абавязкова мусілі быць пісьменнымі. А вось тартуры непасрэдна выконвалі іхныя памочнікі — гіцлі, ці апраўцы. Хаця часта каты не маглі адмовіць сабе ў садысцкай асалодзе.

— Якая прылада тартураў была самая распаўсюджаная ў ВКЛ?

— Дыба. Пра што сьведчыць і ейная іншая назва на старабеларускай мове — катоўня. У розных эўрапейскіх краінах канструкцыя дыбы мела мясцовыя асаблівасьці, але ўсюды яна заставалася самым галоўным інструмэнтам, вакол якога будаваўся ўвесь працэс дазнаньня. Сутнасьць катаваньня на дыбе палягала ў расьцяжэньні цела, прывязанага за рукі й

ногі, пры дапамозе лябёдкі, так што выломліваліся рукі й ногі. Вось як гэта апісваў А. Кітовіч:

Як толькі кат пацягнуў за вяроўку, канец якой трымаў у руках, рукі вязьня адразу пачалі выломлівацца са ставаў плячэй, выцягваючыся за галаву і ўгару, за імі падаваўся й торс, ногі ж, выцягнутыя й прывязаныя да крука, завісалі ў паветры. Калі па той муцы вязень упарта трымаўся, кат клікаў свайго памочніка й абодва пачыналі цягнуць за вяроўку што ёсьць моцы. Зараз вязень быў выцягнуты як струна. Выкручаныя за галаву рукі складалі адну лінію з завіслым у паветры целам, на грудзёх утварылася глыбокая яма, у якую звалілася галава. Можна было пералічыць усе скабы, косьці, ставы й жылы. Калі здаралася, што вязень на тартурах канаў, яго ціхенька хавалі, а справа зачынялася.

Другім нязьменным інструмэнтам з катаўскага арсэналу былі жалезныя абцугі, якія звычайна напальвалі на агні й літаральна рвалі цела ахвяры, расьцягнутай на дыбе. Абавязкова «катаўская аптэчка» ўключала ў сябе й серу, якую палілі проста на целе. Звычайная формула са старабеларускага апісаньня тартураў: «на катовни долго был драпаны пазнокти железными й был палены свечами, он однак трвал на вызнаню». У гэтае апісаньне ня ўкладзена ніякага асуджэньня, ніякіх эмоцыяў увогуле, бо назіраньне тартураў было рэччу такой жа звыклай, нармальнай, як для нас назіраньне за чалавекам у стаматалягічным фатэлі. Увогуле прыладаў катаваньняў было шмат: «гусь», «куны», «кайданы»... У кожным горадзе ў ратушы былі лёхі, дзе трымалі ўвесь гэты рыштунак.

— І колькі маглі мучыць няшчаснага?

— Афіцыйна дазвалялася паўтараць кожнае катаваньне тры разы — праўда, пры гэтым ніяк не агаворва-

лася працягласьць мукі. Часам кат адмыслова рабіў перапынак у тартурах, маючы на ўвазе, што новы «сэанс» — гэта не наступная спроба, а толькі працяг першай. Так што рэальна катаваньні маглі працягвацца шмат дзён.

— Ці ўсе людзі былі роўныя перад законам? Маю на ўвазе прадмет нашае гаворкі — катаваньні.

— Заканадаўства вызваляла ад катаваньняў дзяцей да 14 гадоў і старых пасьля 60, цяжарных, шляхціцаў. Адным з галоўных шляхецкіх прывілеяў было вызваленьне ад тартураў. Праўда, у выпадку такіх палітычных злачынстваў, як дзяржаўная здрада або абраза ўлады, гэты прывілей скасоўваўся. Лічылася, што чалавек, які трапіў «у рукі катаўскія», губляў годнасьць. Пры словах «рукі катаўскія», дарэчы, уяўляліся адначасна й рукавіцы, бо лічылася, што кат мусіць быць у рукавіцах. Нават калі шляхціц трапляў на катаваньне памылкова, ён губляў шляхецтва, вярнуць якое можна было адным спосабам — адмыслова зьвярнуўшыся да караля. Таксама вольныя ад катаваньняў былі дактары розных навук, узнагароджаныя за вялікія заслугі, выбарныя кіроўныя асобы магдэбурскіх гарадоў — але толькі на час свайго знаходжаньня на пасадзе.

— Ня кожны можа вытрываць боль. З гісторыі ведаем, што людзі цягам катаваньняў нагаворвалі на сябе.

— Калі чалавек трапляў «у рукі катаўскія», але хацеў адстаяць сваю невінаватасьць, яму даводзілася цяжка. Бо каты й гіцлі сваё чорнае рамяство ведалі, прызнаньне ўжо як бы прадбачылася, і калі няшчасны вязень не хацеў даваць паказаньняў супраць сябе, найбольш натуральным тлумачэньнем такой упартасьці для сярэднявечнай юстыцыі было чарадзейства. Сярэднявечнаму судзьдзю было лягчэй паверыць

у д’ябальскія чары, чым у невінаватасьць абскарджанага. Тады ўсе верылі ў існаваньне розных сродкаў, накшталт амулетаў, здабытых з дапамогаю д’ябла, якія, схаваныя на целе (пад пахамі, у валасах, у роце), быццам маглі дзейнічаць як анэстэзія. Аналягічным чынам пазбаўляць болю маглі нібыта й галоўныя хрысьціянскія малітвы, калі іх чытаць ззаду наперад. А яшчэ мог прыйсьці на дапамогу шатан. Калі ва Ўпіцкім гарадзкім судзе ў 1595 годзе катавалі двух абвінавачваных у крадзяжы, у аднаго зь іх, калі кат здымаў кашулю, з-пад пахі выпала хлебная скарынка. Ніякага сьледзтва наконт крадзяжу ўжо не вялося, затое абодвух спалілі жыўцом як чараўнікоў. А ўявіце, калі катавалі менавіта меркаваных чараўнікоў! Што трываньне, што прызнаньне — усё сьведчыла пра віну.

— Ці не таму перад катаваньнямі вязьняў распраналі?

— Так, прадпісвалася пакідаць прыкрытым толькі «сорам прыроджаны». Гэта рабілі й каб не было дзе схаваць меркаваных амулетаў, а яшчэ й таму, што аголены чалавек адчувае сябе бездапаможным. Увогуле прадугледжвалася некалькі стадыяў тартураў. Папершае, пагроза тартурамі. Па-другое, наведваньне каморы тартураў і дэманстрацыя катаўскага рыштунку. Па-трэцяе, агаленьне й зьвязваньне. І толькі затым уласна тартуры. Часам і першых трох стадыяў было дастаткова, каб прызнацца ва ўсім.

— А калі абвінавачванаму ўдавалася вытрымаць усе тартуры, ні ў чым не прызнаўшыся й ня даўшы нагоды абвінаваціць сябе ў чараўніцтве?

— Тады права абвяшчала яго невінаватым. Суд мусіў апраўдаць такога чалавека й адпусьціць. Іншая рэч, што гэта і ў той час успрымалася як параза сьледзтва, і былі ўсе падставы баяцца, што несправядліва адда-

дзены ў рукі ката будзе потым помсьціць за крыўду. Таму зь яго звычайна бралі прысягу, што ён ня будзе мець ніякіх прэтэнзіяў да судзьдзяў, катаў і гіцляў.

— Як ставілася грамадзтва да ўхваленых заканадаўча тартураў? Чаму ўсё ж і ў Эўропе, і ў ВКЛ у пэўны час яны адмяняюцца?

— Так, у Рэчы Паспалітай у 1776 годзе (лібэральны Станіславаў час) катаваньні адмяняюцца. У 1801 годзе пры ўступленьні на трон Аляксандра I тартуры таксама былі скасаваныя. Але на справе гэта была чыста дэкляратыўная акцыя. Бізуны, батагі, праганяньне скрозь шыхты не лічыліся катаваньнямі, але ж колькі людзей загінула падчас гэтых адміністрацыйных працэдураў?..

ШЛЯХЕЦКАЯ СЯМ'Я

Размова з Вацлавам Арэшкам

Калі гаворка ідзе пра ўладу, дык не абавязкова маюцца на ўвазе дачыненьні чалавека й дзяржавы. Уладныя дачыненьні знаходзяцца амаль ва ўсіх праявах грамадзкага жыцьця, а ці не ў найбольшай ступені — у жыцьці сямейным. Яшчэ адну паралель можна паспрабаваць правесьці паміж дзяржаўнай і сямейнай уладай. Улада бывае манархічнай, дэмакратычнай, дэспатычнай... Гэта дае магчымасьць адразу й выразна ахарактарызаваць асноўныя рысы пэўнага соцыюму.

— А які «палітычны лад» панаваў у шляхецкай сям'і ў эпоху «залатой вольнасьці»?

— «Шляхціц на загродзе роўны ваяводзе» — гэтая прымаўка выразна акрэсьлівала дачыненьні беларускага шляхціца зь дзяржаўнаю ўладаю, але яна ж ня менш яскрава адлюстроўвае і ўладныя дачыненьні ў шляхецкай сям'і эпохі «залатой вольнасьці». Аднак, гэта зусім ня значыць, што прынцыпы «залатой вольнасьці» — павага да права, недатыкальнасьць асобы — панавалі і ў шляхецкай сям'і XVII—XVIII стагодзьдзяў. Зусім не. Як адваротным бокам палітычнай вольнасьці Рэчы Паспалітай была шляхецкая анархія, гэтак і прыгожыя словы статутаў пра правы грамадзянаў зьнікалі ў сямейнай «загродзе». Хатняе «ваяводзтва» шляхціца праяўлялася ў амаль не абмежаванай уладзе, якою ён карыстаўся ў сваёй сям'і. Тут можна прыгадаць яшчэ адно беларускае выслоўе: «гаспадар у хаце галава». Ягоная ўлада распаўсюджвалася на ўсіх — на жонку, дзяцей, бяднейшых сваякоў, слугаў, на падданых, якія лічыліся часткаю сямейнай маёмасьці.

— А ці быў падзел сямейных функцыяў паміж жонкай і мужам?

— Гаспадар, ён жа бацька сям'і, меў поўную волю над жонкаю. Менавіта муж распараджаўся ўсімі інтарэсамі сям'і, роля жонкі звычайна акрэсьлівалася як першай служанкі, якая павінна даглядаць дзяцей, пільнаваць слугаў, трымаць дом у парадку й дагаджаць мужу. Гэткі падзел функцыяў шмат хто імкнуўся зафіксаваць у розных хатніх статутах. Адзін з такіх статутаў склаў слуцкі магнат Геранім Фларыян Радзівіл. У сваёй «Адукацыі» ён піша да будучых дзяцей (якіх, дарэчы, так ніколі й не займеў):

У вашых пастанаўленьнях, калі шчасьлівымі хочаце быць, жычу вам словам бацькоўскім і сэрцам тыя саблюдаць пункты:
Першае, двор мець непадзельны, гэта значыць ад вас выключна залежны.
Другое, грошай жадных у рукі жонцы не даваць, таго ж, чаго ёй да справаў ейных патрэбна, загадваць набыць, і рэчамі толькі аддаваць, не грашыма.
Трэцяе, ні найменшай дыспазыцыі жонцы, як да двору, гэтак і да маёнтку не дапушчаць, а найболей кагосьці пакараньня альбо арышту без распараджэньня ў тым мужа... Меркаваць трэба, што калі муж і жонка ёсьць патэнцыяй аднаго цела, дык на рангу мужа, гэта значыцца галавы, жонка быць не павінна, і нічога бязь ведамасьці яго ня мусіць чыніць, бо няма таго выпадку, калі хвост можа на месцы галавы быць...

Гэта пры тым, што істотныя маёмасныя правы жонкі былі зафіксаваныя, дарэчы, у статутах. Шляхцянкі таксама карысталіся правамі асабістай свабоды, маглі выступаць як пазоўніцы ў судах. Але ў жыцьці — як раней, гэтак, дарэчы, і цяпер — існуюць «пісаныя» законы й паралельна зь імі звычаі, традыцыі, якія

часам відавочна адрозьніваюцца ад кадыфікаванага права. У сямейным жыцьці, у адрозьненьні ад грамадзкага, пераважалі звычаі, што фармаваліся яшчэ ў час першабытнага патрыярхату. Менавіта гэтыя традыцыйныя, натуральныя дачыненьні найбольш вызначалі ўладныя стасункі ў прыватным жыцьці.

— Як складваліся дачыненьні бацькі й дзяцей?

— Традыцыйна бацька панаваў і над дзецьмі. Улада бацькі адпавядала пашане, якую аддавалі яму нават дарослыя дзеці. Яго трэба было называць «пан айцец», пры ім моладзі забаранялася размаўляць уголас, ня можна было сесьці безь ягонага дазволу. Вітаючыся з бацькам, трэба было абняць яго за калені, пацалаваць руку. Дарослыя сыны ішлі на пэўнай адлегласьці ад «пана дому», несучы ягоную шаблю, у касьцёле сталі выцягнуўшыся побач лавы, на якой ён засядаў. Бацькава забарона была абсалютная, адмова дабраславеньня — найвялікшым няшчасьцем. Канец гэтае ўлады наставаў толькі са сьмерцю бацькі, калі галоўны спадкаемца (як правіла, старэйшы сын) пераймаў ягоную маёмасьць, ягонае становішча й, звычайна, таксама ягоныя замашкі. Вызваленьнем ад бацькавай улады былі служба ў войску ці пры двары для сыноў, замужжа альбо кляштар для дачок.

— Ці было ў гэткай сям'і месца жывым пачуцьцям, прыязнасьці між дзецьмі й бацькамі?

— Падобна, што дамінантаю дачыненьняў часьцей быў страх, чым любоў. Прынамсі, сьведчыць пра гэта францускі падарожнік XVIII стагодзьдзя Ватрэн:

Улада бацькоўская выконваецца тут ва ўсім сваім натуральным аб'ёме, не абмяжоўвае яе ніякі закон. Ня ведаючы натуральных сродкаў упакорваньня волі, бацькі зьвяртаюцца ўрэшце да насільля, каб зламаць супраціў страхам. Латвасьць прымяненьня гэткай мэтоды зрабіла яе паўсюднаю, а ва

ўмовах абсалютнай улады набыла яна рысы тыраніі. Страх, прышчэплены моладзі абодвух палоў, нічым не прыгадвае субтыльнага пачуцьця, што дыктуе, як трэба паступаць, каб не абразіць бацькоў ці настаўнікаў, але ёсьць гэта горкія ўспаміны болю, які быў учынены праз капрыз барбарынскай улады.

Найбольш суровыя дачыненьні былі ў сем'ях правінцыйных, малаадукаваных і забабонных, дзе звычаі й «сармацкія» традыцыі замянялі часам і адукацыю, і нават розум. Але вядома й шмат прыкладаў гарачай і шчырай бацькоўскай ці сыноўскай любові.

— *Ці можна было ўзяць шлюб бяз бацькавай згоды?*

— Менавіта шлюб і быў самым яскравым прыкладам бацькавай улады. Падставай для шлюбных кантрактаў паноўнага саслоўя амаль заўсёды былі маёмасныя разьлікі альбо палітычны інтэрас. Нават калі дарослы й самастойны шляхціц жаніўся сам, ягоны выбар звычайна дыктаваўся менавіта гэтымі прычынамі. А для залежных ад бацькоў дзяцей свайго выбару практычна не існавала. Шлюбы паводле каханьня былі рэдкія й часам завяршаліся нешчасьліва. Сумную ролю ў гэтым часта адыгрывалі не задаволеныя ўласным выбарам дзяцей бацькі. Прычым, прадстаўнікі найбольш заможных родаў нярэдка вызначаліся асаблівай жорсткасьцю ў рэалізацыі сваёй сямейнай улады. Ксёндз Анджэй Кітовіч апісвае ў сваім дзёньніку такое здарэньне:

На пачатку неяк панаваньня Станіслава Аўгуста Панятоўскага, Станіслаў Патоцкі, сын Францішка Патоцкага, ваяводы кіеўскага, выпраўлены быў бацькам да чужых краёў, і праяжджаючы праз кракаўскае ваяводзтва, спыніўся выпадкова ў Камароўскага, старасты новамейскага, дзе пазнаўшы дачку ягоную, прыгажосьці дзівоснай, зь ёю ажаніўся. Патоцкі, ваявода кіеўскі, ганебна ўражаны гэткім быццам бы няроўным шлюбам сына, наслаў у дом Камароўскага людзей, якія ў масках на тварах, узброеныя ўвайшлі на пакоі, увялі ад уражанай кампаніі гэтую маладую пані й разам зь ёю ў цемры начной зьніклі.

Вывезьлі яе зь места на кані, далей возам; у дарозе важак тых насланцаў ужываў яе любоўна да сваёй волі. Прыведзеная да ваяводы й ваяводавай кіеўскіх, пабітая была яна розгамі, а потым выданая замуж за простага казака, зь якім мела трох дзяцей. Няшчасныя бацькі ўвесь той час шукалі дачкі сваёй, ня ведаючы, кім была яна скрадзеная, і ўрэшце даведаліся. Выдалі позву ў суд ваяводу кіеўскаму пра ўвядзеньне дачкі й наезд дому. Ваявода, які хацеў справу замяць, а найболей асьцерагаўся, каб тыранства й распуста зь ёй учыненыя ня выявіліся, загадаў нябогу ўтапіць, і так тая няшчасная паненка марна загінула...

— *А якую ролю ў сям'і звычайна выконвала маці?*

— Звычайна ў абароне маёмасных інтарэсаў і бацька, і маці выступалі адзіным фронтам. А ў справах матрыманіяльных, шуканьні шлюбных варыянтаў для сыноў ці дачок, маці была амаль заўсёды больш актыўная за бацьку. Хаця, натуральна, маці была бліжэйшая й цяплейшая да дзяцей, чым бацька, асабліва да дачок. Прывязанасьцю да дзяцей і клопатам пра іх вядомая была, напрыклад, Францішка Ўршуля Радзівілава, жонка Міхала Казімера Рыбанькі, якая нарадзіла шмат дзяцей, зь якіх большасьць памерла. Маці, бывала, спыняла грозныя бацькавы выракі, патурала дзіцячым забавам і капрызам. Пашана да маці гэтак жа высока ацэньвалася традыцыяй, як і ганараваньне бацькі, але пасьля ягонай сьмерці панам дому станавіўся ўсё ж старэйшы сын.

У асобных выпадках маці спрабавала пераняць бацькаву ўладу над дзецьмі, нават дарослымі. Такою ўладарнаю кабетаю была маці Рыбанькі Ганна Радзівілава з роду Сангушкаў, якая адчувала сябе сапраўднай галавой дому Радзівілаў і ўпарта імкнулася навязаць усім сваю волю. Яна доўга і няўдала шукала добрую партыю для Міхала Казімера, а калі ён нарэшце знайшоў сабе нявесту сам, адчайна супрацiўлялася гэтаму шлюбу. Вось як яна сустрэла сына, калі ён вярнуўся з заручынаў:

Проста ўвайшоў я да пакою маткі маёй. Колькі жывы, не чуваў я гэткіх экспрэсіяў халеры, што пачуў ад яе; нарэшце пытаюся:
— Што з таго далей будзе? Я заручыўся, кахаю й да сьмерці не адступлюся.
— Ах ты, нягоднiку, сьпярша старства ад мяне выдраў, а цяпер і рэшту хочаш выдраць.
— Ня выдраў іх і аб іх ня дбаю, адмоўлюся ад тых сэсій і парву іх.
І гэтак учыніў. Я тады быў, па-першае, вельмі з дарогі стомлены, потым, у згрызоце, дык на вачах яе млець пачаў страшна, мала мяне апаплексія не парвала, занесьлі мяне да майго пакою, кроў з нагі пусьцілі, ледзьве прыйшоў да сябе.

— Ці характэрныя былі для беларускай шляхецкай традыцыі ўладныя жанчыны?

— Такіх у нас называлі «ірад-баба». Дарэчы, жанчыны з дому Радзівілаў нярэдка вылучаліся асаблівым свавольствам. Сустракаліся ірад-бабы ня толькі сярод шляхты. Цікава, што бывалі выпадкі (звычайна ў сялянскім ці мяшчанскім асяродзьдзі), калі муж зьвяртаўся ў суд са скаргаю на непаслушэнства жонкі, а суд часам выносіў пастанову пакараць яго самаго — за тое, што няздольны кіраваць сям'ёю. Наагул, у ніжэйшых саслоўях уладныя дачыненьні ў сям'і былі менш вэртыкальныя, чым у паноўным стане.

— Чаму ж вольналюбівая шляхта была гэткая аўтарытарная й дэспатычная ў сямейных дачыненьнях?

— Можна меркаваць, што адной з прычынаў і стала тая самая шляхецкая вольнасьць — інакш кажучы, слабасьць вэртыкальных сувязяў у грамадзтве, слабасьць дзяржаўнай улады. Ва ўмовах, калі дзяржава ня ў стане была гарантаваць (а ня толькі дэкляраваць у законах) правы й бясьпеку асобе, менавіта моцная сям'я магла падтрымаць і абараніць гэтую чалавечую адзінку. Як магутныя замкі, трымаліся магнацкія сем'і. Каб ва ўмовах небясьпекі ўнутраныя сувязі функцыянавалі бездакорна, патрэбная была моцная сыстэма ўнутранай улады — як у войску. Гэта ж было патрэбна й для захаваньня й памнажэньня маёмасьці. Традыцыя дапамагала захаваць гэткі вайсковы лад сям'і. Сям'я, род былі сьвятымі. Калі дзяржаўная ўлада не набыла для яе сакральнасьці, дык сакральнымі заставаліся сямейна-родавыя сувязі.

— Дык што, са стратаю вольнасьці згубілася й традыцыйная сыстэма сямейнай улады?

— Любая дзяржаўная сыстэма, арыентаваная на «парадак», на эфэктыўную цэнтральную ўладу, у пэўнай ступені разбуральная для незалежных ад яе «лякальных уладаў» — значыць, і для моцных сямейных сувязяў. Так, калі шляхецкая дэмакратыя зьмянілася на дэспатызм Расейскай імпэрыі, дык зруйнаваліся й апошнія замкі, заняпалі магутныя роды. Зь іншага боку, паспрыяла гэтаму асьвета, новыя эканамічныя дачыненьні. Апошні ўдар па сямейных сувязях нанёс савецкі таталітарызм. Ва ўмовах, калі трэба было рабіць тых, хто «быў нічым» у тых, хто «стаў усім», ніякія трывалыя й незалежныя ад дзяржавы сувязі не патрэбныя. Шляхта стала «ўзорным» ворагам савецкай улады, а героем «новых» сямейных стасункаў — Паўлік Марозаў.

АВАНТУРЫ Й АВАНТУРНІКІ

Размова з Вацлавам Арэшкам

Авантурнік — не прафэсія, гэта, бадай, прызваньне. Навукоўцы нават кажуць, што людзі, схільныя да авантураў, маюць пэўныя біяхімічныя адметнасьці мозгу. З такога гледзішча авантурнасьць ня мае нічога агульнага з нацыянальным характарам, з гісторыяй пэўнага народу. Гэта — проста тып асобы. Зь іншага боку, ёсьць традыцыя, культурная парадыгма нацыі, якая спрыяе (альбо не) разьвіцьцю ў асобаў рысаў дынамічнасьці, мабільнасьці, нават пачуцьцёвасьці. Вось жа Казанова быў італьянцам, і ўявіць яго нарвэжцам ці, скажам, ірляндцам — немагчыма. Некаторыя народы ўвогуле лічацца авантурнікамі й ашуканцамі, і яны ці ня самі з гэтым пагаджаюцца.

— А ці маюць беларусы авантурныя традыцыі? Ці былі сярод іх авантурнікі-тыпажы?

— Авантурнікі сярод беларусаў былі, дый цяпер ёсьць. Звычайна пра авантурнікаў мінулага мы даведваемся зь літаратуры. Беларусь, хоць і не стварыла махлярскага ці авантурнага раману, нараджала, як і іншыя эўрапейскія краіны, саміх авантурнікаў. Найчасьцей згадваюць Караля Радзівіла па мянушцы Пане Каханку. Але, на маю думку, гэта трохі іншы тып — ён хутчэй гэткі беларускі Фальстаф, які прыцягваў да сябе цэлыя раі авантурнікаў ды прайдзісьветаў: у Нясьвіжы гасьцявалі й знакамітая князёўна Тараканава, і Лізавета Чудлей, якая таксама марыла пра расейскі трон. Зь Нясьвіжам быў зьвязаны Здановіч — адзін з ілжывых Пятроў III.

— Сёньня ўжо добра вядомыя прыгоды Саламеі

Пільштынавай. Ці можна яе назваць клясычнай авантурніцай?

— Безумоўна. Саламея Пільштынава, якая жыла ў першай палове XVIII стагодзьдзя, мае выразныя рысы авантурніцы. Вось тут нам пашанцавала, бо яна пакінула свае ўспаміны, выдадзеныя па-беларуску. Зь лёгкасьцю Саламея рухаецца з канца ў канец Эўропы, прыстасоўваецца да любых абставінаў. Як лекарка, напэўна ж, трохі махлярыць, як падарожніца й проста як жанчына праяўляе немалую мужнасьць. Вось як яна прыгадвае адну з сваіх тыповых прыгодаў у Турцыі:

Выйшлі мы з дому судзьдзі, а Хусэйн-ага ў шаленстве кідаецца на мяне й клянецца, што заб'е. А я са сьмехам кажу яму: «Пане Хусэйн, ты думаеш, што нашыя полькі заечыя сэрцы маюць, як вашыя баўгаркі альбо валашкі?» І дастала пару набітых пісталетаў з кішэні ды працягваю: «У мяне пораху хопіць на лёкаяў васпана. Аддай, васпан, што мне належыць, а пасьля няхай тое будзе, што Бог дасьць». Прысутныя пацяшаліся са сьмеласьці маёй. Карацей, за чатыры дні атрымала я ад гэтых двух туркаў васямнаццаць тысяч, і мы пагадзіліся...

Дарэчы, у ейных успамінах нават дзесяць разьдзелаў называюцца «авантура», што сьведчыць пра тое, што яна й сама ўсьведамляла сябе як авантурніцу.

— Пільштынава, не зважаючы на ейныя кантакты з Радзівіламі, з князем Ракацы, з расейскім дваром ці з турэцкімі пашамі засталася гераіняй рэгіянальнага маштабу. А ці мелі беларусы авантурнікаў больш высокага кшталту — роўных, прыкладам, Казанову ці графу Каліёстра?

— Безумоўна! Прыкладам, Міхал Валіцкі, авантурнік XVIII стагодзьдзя. Сын небагатага шляхціца зь

Меншчыны, ён стаў геніяльным гульцом на більярдзе ды ў карты. Праз гульню набыў высакародных ды ўплывовых прыяцеляў, трапіў у Эўропу. У Парыжы сышоўся з гульцамі з найвышэйшага сьвету, быў прыняты пры двары Людовіка XVI. Гульня прынесла Валіцкаму багацьце, павагу, графскі тытул. Я ўжо адзначаў істотнасьць гульні для сапраўдных авантурнікаў — ейная стыхія была для іх прыродным асяродзьдзем. Выйгравалі спакойна, прайгравалі бяз роспачы. Валіцкі прайграваў рэдка. Вярнуўшыся на радзіму, пасябраваў з каралём Станіславам Аўгустам. Маючы ўжо й капітал, і месца ў грамадзтве, зусім не цікавіўся палітыкай. Калі кароль спытаўся ў яго: «Чаму, маючы столькі прыяцеляў, не імкнесься стаць дэпутатам Сойму?», Валіцкі адказаў проста: «Уласна таму, што не хачу іх страціць». Пазьней Валіцкі падтрымаў паўстаньне Касьцюшкі. Жыцьцё скончыў нетыпова для людзей свайго кшталту — дабрадзейным абывателем і мэцэнатам, які шчодра дапамагаў Віленскаму ўнівэрсытэту.

— *Ці былі ў Беларусі авантурнікі, якія рабіліся героямі вуснапаэтычнай творчасьці, анэкдотаў?*

— Ігнат Хацкевіч ці, па-іншаму, Гацкевіч, або Хадзькевіч. Блытаніну ў прозьвішчах ён сам і стварыў. Нарадзіўся каля 1760 году. Пачатак жыцьця даволі банальны — прагуляў бацькоўскую спадчыну, ажаніўся дзеля грошай. Урэшце навучыўся іграць «бяз пройгрышу». Але кар'ера за зялёным столікам не заспакойвала ягонай прагі авантураў. Паступае спачатку ў каронную гвардыю, потым — у расейскае войска на турэцкую кампанію. Тут паказаў сябе адчайным зухам і ня менш адчайным гульцом. Хутка даслужыўся да капітана. Затым скіроўваецца ў Эўропу, трапляе ў Парыж падчас рэвалюцыі й, зразумела, кідаецца ў вір падзеяў. Калі ў Парыжы запахла крывёю, вяртаецца на радзіму. У Вільні адкрывае дом гульняў і збліжаецца з тутэйшымі рэвалюцыянэрамі. Сябрам ягоным становіцца такі самы авантурнік, толькі апантаны ідэяй свабоды — Якуб Ясінскі, які робіць яго сваім ад'ютантам. Роля Хацкевіча ў паўстаньні 1794 году цьмяная, калі не злавесная. Абыякавы да мэтаў паўстанцаў, ён шукае ў каламутнай вадзе паўстаньня небясьпечных прыгодаў, ды, вядома, выгады. І сучасьнікі, і гісторыкі казалі, што Хацкевіч быў шпегам Масквы. Наступны пасьля паразы паўстаньня этап — Канстантынопаль, дзе ён зводзіць жонку партугальскага амбасадара і ўцякае зь ёю ў Парыж. Там Хацкевіч ізноў падаецца да войска. Спачатку грамізь раялістаў у Вандэі, потым уступае ў польскія легіёны Дамброўскага. Пад імем «генэрал Лядаіска» робіцца шэфам францускай паліцыі ў Нэапалі. Пасьля заканчэньня кампаніі французы даручаюць Хацкевічу правядзеньне фінансавай дывэрсіі супраць Аўстрыі. Ён мусіў распаўсюдзіць мільёны фальшывых банкнотаў. Наступны кадар — француская турма Тампль, куды ён трапляе за ўдзел у антыдзяржаўнай змове. Выкруціўшыся, Хацкевіч скіроўваецца ў другі канец Эўропы — у Пецярбург. Апошнія дваццаць гадоў жыцьця герой вайсковых кампаніяў, любоўных гісторыяў і сумнеўных авантураў праводзіць збольшага на родных абшарах. Дакладней — паміж Вільняй і Тульчыным на Валыні. Тут, у Патоцкіх, трымаў дом гульняў і аблягчаў кішэні як саміх гаспадароў, гэтак і прыежджай шляхты ды магнатэрыі. А ў Патоцкіх зьбіралася тады краса Эўропы. Калі фартуна Патоцкіх не безь ягонай дапамогі заняпала, цэнтрам дзейнасьці Хацкевіча стала Вільня. Жыцьцё Хацкевіча канчаецца сумна — на высылцы, у расейскай глушы, у Вятцы. Хацкевіч стаў на абшарах былога ВКЛ фігураю легендарнаю, пра яго апавядалі анэкдоты, ягоныя жарты рабіліся прымаўкамі. Вось як згадвае Хацкевіча віленская шляхцянка Альбіна Габрыеля Пузына ў сваіх успамінах:

Таксама адна з характарыстычных постацяў Вільні, але належаўшая хутчэй да эпохі, чым да места — быў Хацкевіч, вядомы пад мянушкаю «гульца», а нават «шулера», у чым сам першы прызнаваўся, як бы шукаючы гонару з таго, што было яму ганьбаю.
Дасьціпнасьць яго патыхала цынізмам, і можна было б скласьці цэлую кніжачку з анэкдотаў пра яго ды ягоных адказаў, запраўленых атычнаю сольлю, хаця й бессаромных. Як, напрыклад, пра магнатаў, што мелі вялікія маёнткі, казаў ён, што «былі яны паны над халопамі, а ён пан над панамі, бо абыгрываючы іх, багацее». Як на віншаваньні яму, што патаўсьцеў, «чаму не», адказваў з усьмешкаю, «двух Патоцкіх зьеў». Калі хацеў прадставіць камусьці свайго сына, казаў: «Гэта маладзён прыстойны, толькі два недахопы мае — ёсьць маім сынам і называецца Хацкевіч».
Раз на пакоях Шчэнснага Патоцкага дзівавалiся ўсе на прыгожы шнур пэрлаў, якi належаў самой графіні. Пэрлы тыя былі велічынёю зь вішні й каштавалі сотню тысяч. Кожны жадаў іх зблізку паглядзець, кальe ішло з рук да рук, аж нарэшце, калі графіня хацела атрымаць яго назад, не знайшлося ні ў чыіх руках!.. Хацкевіч быў сярод аглядаўшых...
«Слухай, но, — сказаў граф Шчэнсны, адводзячы яго ўбок, — з табою цырымоніяў не раблю, твая гэта штучка, аддай пэрлы!» — «Гэтым разам ня я, — адказаў зусім не абражаны шчырасьцю графа «кароль цынікаў». — Але будзь спакойны, пане граф, знойдзецца страта, перад маім вокам нічога ня ўкрыецца». Ды павадзіўшы пільным зрокам па ўсіх тварах, спыніўся на адным маладзёну, якога, шапнуўшы яму штосьці на вуха, вывеў за сабою, ды, замкнуўшыся зь ім наасобку: «Аддай пэрлы, — сказаў яму наўпрост. — Бачыў я, як клаў у кішэню». На што той малады чалавек, кідаючыся яму ў ногі, закрычаў: «Ратуй мяне, пане, пазыч мне сваёй галавы!» — «Гультай! — гаркнуў Хацкевіч. — Каб твае рукі да маёй галавы, дык уся Эўропа спакою б ня ведала!» А пэрлы праз гадзіну былі на шыі прыгожай графіні Зоф'і.

— Сапраўды, Хацкевіч быў авантурнікам, які заслугоўвае таго, каб яго ведалі нашчадкі. Але як усё ж быць зь меркаваньнем, што беларусы — народ памяркоўны, сьціплы й ня схільны да авантураў?

— Як жа ня схільны?! А паходы на Маскву з Ілжэдзьмітрыямі? Ня з Польшчы, а пераважна зь Беларусі і Украіны выпраўляліся на ўсход цэлыя войскі авантурнікаў у шуканьні фартуны. Самі кандыдаты на маскоўскі трон заводзіліся менавіта тут, на гарачай памежнай тэрыторыі. Памежжа — запаведнік і рай для авантурнікаў. На памежжы магчыма ўсё.

— Ілжэдзьмітрыі — гэта ўжо іншае авантурніцтва, гульня на палітычным полі. Увогуле ці шмат палітычных авантурыстаў дала Беларусь?

— Наш рэгіён нараджаў ці прыцягваў нямала авантурнікаў палітычных, якія ставілі ўжо не на некалькі тысяч залатых, а на вялікую ўладу — а пройгрыш звычайна каштаваў жыцьця. Да палітычных авантурнікаў можна адносіць і ўсіх рэвалюцыянэраў, таму ў гэты сьпіс трапляюць і такія асобы, як Тадэвуш Касьцюшка, Кастусь Каліноўскі ці Ігнат Грынявіцкі. Цікава, што авантурнікі «звычайныя», апалітычныя цягнуліся больш на Захад: Парыж, Вена прыцягвалі іх агнямі сваіх двароў ды гульнёвых дамоў. Многіх адчайных шукальнікаў палітычнага шчасьця вабілі й неабсяжныя абшары ўсходняй імпэрыі, як гэта было з Ілжэдзьмітрыямі. Тып авантурніка-самазванца — чалавека няпэўнага паходжаньня, бязь веры, маралі, пера-

кананьняў, апантанага шалёнаю прагаю да ўлады, які ставіць на кон жыцьцё, краіну, народ, — захаваўся праз вякі.

— Чаму народ прымае абяцанкі авантурніка за чыстую манэту? А як ён ставіцца да авантурніцтва, праз якое пралягае шлях да свабоды, да дабрабыту?

— Мы ўбачылі з гісторыі, што, паводле авантурнасьці «біялягічнай», беларусы хіба ня горшыя за італьянцаў. Але ж у сваіх культурных стэрэатыпах яны збольшага прынялі навязаную ім звонку, зручную для калянізатараў «памяркоўнасьць». Тым больш, што ўсіх «непамяркоўных» гісторыя, асабліва ў апошняе стагодзьдзе, вычэсвала вельмі старанна. Але ж, адмаўляючы ў сабе авантурны элемэнт, нацыя шмат у чым адмаўляе сабе і ў здольнасьці на пошук, на рызыку, на змаганьне. Свабода — гэта таксама здабытак авантуры. Адмаўляючыся ад свайго шампанскага, мы пераходзім на ўзровень звычайнага п’янства ды ашуканства. А тут схема простая — ёсьць ашуканец, вядома, больш авантурны й хітры, і ёсьць ашуканы. Як у казцы: ёсьць цыган, які прадае хвост ад кабылы, і ёсьць вясковы дурань, які яго купляе.

ЗАБАВЫ БЕЛАРУСКАЙ МАГНАТЭРЫІ

Размова з Вацлавам Арэшкам

Забавы, як дзяржаўныя ці грамадзкія справы, як праца ці побыт, тлумачаць нам сутнасьць чалавека, дадаюць ведаў пра эпоху, стан грамадзтва. Натуральна, ёсьць сталыя характарыстыкі забавы. Заўсёды й паўсюль найлепшым адпачынкам было на нешта цікавае паглядзець, узяць удзел у чымсьці вясёлым, падпіць, смачна пад’есьці, патанчыць. Але ў розных месцах і ў розны час, у залежнасьці ад мноства абставінаў, бавяцца людзі ўсё ж з рознай ступеньню фантазіі. З простым людам прасьцей. У іх забавы паміж працай.

— А краса грамадзтва, шляхта ды магнатэрыя — калі й як яны бавіліся?

— Гісторыкі заўважылі цікавую залежнасьць: чым горшыя справы ў краіне, тым больш вясельля. Баль падчас чумы — не паэтычная выдумка. Рымляне шалелі ад забаваў пад канец Імпэрыі. У беларускай гісторыі найвесялейшы быў, бадай, час падзелаў Рэчы Паспалітай — другая палова XVIII стагодзьдзя. Паўсюль — тэатры, опэры, балеты, рэдуты, маскарады. Пане Каханку й Станіслаў Аўгуст, якія ўсё жыцьцё ненавідзелі адзін аднаго, мілаваліся адзін з адным, і дзе — не на полі бітвы за незалежнасьць, а за чаркаю ў тэатральнай Радзівілавай вёсцы пад музыку «Агаткі», пад бляск фаервэркаў і пырскаў шампанскага. Віно тады лілося ракою.

— Як выяўлялася сутнасьць тагачаснага чалавека ў забавах? У забавах адбівалася сутнасьць эпохі?

— Позьняе Сярэднявечча, Адраджэньне — эпоха чалавека годнага, эпоха рыцарства. У цэнтры ўвагі — рыцар, баец, які змагаецца за перамогу ў шляхетным паядынку. Уласны посьпех, дэманстрацыя сваёй моцы й годнасьці, сваёй сутнасьці — для яго самае галоўнае. Дзеля гэтага можна й загінуць. Таму галоўныя забавы рыцарскай эпохі — паляваньне й турніры. Іначай кажучы — індывідуальныя спаборніцтвы. Такі падыход бліскуча ўвасобіў паэт-гуманіст Мікола Гусоўскі ў «Песьні пра зубра». Пасьля Адраджэньня ў Эўропе пачынаецца эпоха палітыкаў і актораў. На зьмену рыцару прыходзіць арлекін. Забрала зьмяняе маска. Перамогі дамагаюцца ўжо хітрыкамі, а сярод забаваў галоўнымі робяцца тэатры й маскарад. У тэатры ўжо ня ўдзельнічаюць у падзеях, а глядзяць на іхную імітацыю. А ў маскарадзе кожны можа імітаваць, удаваць кагось іншага, хаваючы сваю сутнасьць.

— *Як гэта стасавалася з эўрапейскімі звычкамі?*

— Наш край, разам з Польшчай, Украінай, Вугоршчынай, Балканамі — усё ж сярэдняя Эўропа. Наш рэгіён межаваў зь іншымі, у пэўны час варожымі цывілізацыямі — мусульманскай ці маскоўска-бізантыйскай. Нездарма называлі яго «мурам Эўропы» ці «краем памежных фартэцыяў». Тут пасьля Рэнэсансу складаўся свой тып эўрапейскай культуры, так званае сармацкае барока, якое характэрнае ня толькі для Рэчы Паспалітай. Воін, рыцар надоўга затрымаўся тут у цэнтры грамадзкага ладу, а рыцарскі эпас быў актуальны амаль усё XVII стагодзьдзе. Таму й любіла шляхта рыцарскія забавы й брутальныя, часам небясьпечныя паляваньні на буйнога зьвера. Можа, таму й не адразу прынялі эўрапейскую мадэль тэатру. Першыя прадстаўленьні францускага ды нямецкага тэатраў на масавую публіку ў нас часта правальваліся. Шляхта не разумела ўмоўнасьцяў тэатру ды імкнулася па-дзіцячы ўмяшацца ў дзеяньне. Мэмуарысты XVII стагодзьдзя прыгадваюць выпадкі, калі гледачы нават стралялі ў сцэнічных адмоўных пэрсанажаў — ворагаў. Пра гэта ж сьведчыць эпізод з успамінаў польскага пісьменьніка Яна Хрызастома Паска аб прадстаўленьні францускага тэатру ў 1664 годзе:

Тут пачаў адзін з гледачоў конных крычэць французам: «Забіце таго растакога сына, калі ўжо схапілі яго, не пакідайце жывым, бо як выпусьціце, будзе помсьціць, будзе вайну множыць, кроў людзкую праліваць, дык ня будзе так у сьвеце пакою! Як заб'еце яго, дык кароль францускі атрымае імпэрыю, будзе цэсарам, дай Пан Бог — і нашым каралём. Урэшце, як самі не заб'еце, я яго заб'ю!» Схапіўся за лук і, наклаўшы стралу, як вытнуў пана цэсара ў бок, аж другім бокам канчар выйшаў — забіў. Іншыя таксама за лукі — як узяліся шыць з лукаў, нашпігавалі французаў. Самаго, што сядзеў у асобе караля, падстрэлілі нарэшту ў лоб...

— *Чым бавіліся магнатэрыя й шляхта ў XVIII стагодзьдзі?*

— Можна скласьці цэлы каталёг забаваў XVIII стагодзьдзя, сярод якіх, апроч звычайных танцаў ды застольляў, папулярныя былі гульні — «нівіны» (нешта кшталту фантаў), а таксама карты ды іншыя азартныя забавы. Але найперш я вызначыў бы такія, як карузэлі й маскарады. Тагачасную «карузэль» ня трэба блытаць зь сёньняшняю карусэльлю. Гэта працяг рыцарскіх турніраў. У XVIII стагодзьдзі рыцары перасталі біцца паміж сабою й спаборнічалі, дэманструючы сваё майстэрства, так бы мовіць, на трэнажніках. Звычайна карузэль ладзілі на вялікім пляцы, дзе колам ставілі разнастайныя мішэні, манэкены, часам і пасткі. Рыцары дзяліліся на каманды, якія называлі бандамі. Выдатнае апісаньне такой карузэлі,

ладжанай каралём і вялікім князем Аўгустам II, пакінуў у сваім «Дыярыюшы» Міхал Казімер Радзівіл:

І былі статуі з дрэва, паўбіраныя падобна да арлекінаў. Адна статуя мела на грудзёх жалезны круг, куды трэба было ўдарыць глінянай куляй, калі трапіў у сярэдзінку, дык ракета ўгару вылятала, калі ж дрэнна, дык фаервэркаў мільён вылятали каню пад ногі ды й чалавека самога абсыпала. Другая статуя мела на раменьні скрынку, у якую, калі трапіў, дык зь яе птушак розных вялікіх, а менавіта фазанаў, курапатак, перапёлак вылятала. Трэцяя — мела на грудзях кружок, у які трэба было трапіць, дык з губы ейнай вядро вады вылівалася міма кавалера, калі ж ня шыбка адскочыш, дык усяго аблівала. Гэтыя ўсе штукі трэба было ў адным заходзе рабіць.

— У Заходняй Эўропе каруззэлі з часам пераўтварыліся ў тэатралізаваныя парады зь пераапрананьнямі. Ці былі гэткія забавы ў беларусаў?

— У XVIII стагодзьдзі самай папулярнай забавай сталі маскарады, якія ладзілі літаральна на ўсе сьвяты. Зь сярэдзіны XVIII стагодзьдзя зьяўляецца такая іхная форма, як рэдуты. Вось як апісвае рэдуты Анджэй Кітовіч:

Забава рэдутаў была траякаю — танец, гульня ў карты й прыглядланьне іншым. Ходзячы па пакоях там і сям, розныя маскі адны на другіх нападалі ў добрым сэнсе, і казалі, хто ёсьць пад маскаю. Той жа, хаваючы сваю асобу, круціў галавой і не сваім голасам адмаўляўся таго, кім яго падазравалі. На зламаньне сораму маладыя людзі мелі такі спосаб: апроч заляў і пакояў публічных, антрэпрэнэры захоўвалі асобныя пакоі пад сваімі ключамі. Замаскаваны кавалер прасіў ключа да такога пакою, і даваў пяць-шэсьць альбо болей

чырвоных злотых, кажучы, што хоча наасобку выпіць бутэльку з прыяцелем, ці ў карты пагуляць. Антрэпрэнэр, не ўваходзячы ў высьвятленьне таго інтарэсу, бо добра яго разумеў, даваў ключ.

Звычайна маскарады ладзілі да сьвятаў — перадусім, рэлігійных гэтак званага карнавальнага пэрыяду. Вельмі важнымі сьвятамі былі ў нас і дні нараджэньня, дні анёлаў караля, вялікага князя, дні нараджэньня магнатэрыі. Пад кожную з такіх датаў ладзілі пышныя прыёмы, балі, якія звычайна суправаджаліся пераапрананьнем, маскамі, маскаванымі танцамі, выездамі ў паркі, загарадныя рэзыдэнцыі, дзе ўсё гэтае карнавальнае дзеяньне працягвалася й пераходзіла ў бясконцыя шматдзённыя вакханаліі. Банкеты, балі, маскарады часам суправаджалі й падпісаньне дзяржаўных дамоваў, соймы, сустрэчы паслоў. Гэтак было нават у сумныя й ганебныя моманты — як тыя ж падзелы дзяржавы. І вось як апісвае Ян Ахоцкі прыёмы ў Адама Паніскага, вядомага дзеяча часу падзелаў нашага краю:

Ад самага ранку ў некалькіх пакоях застаўленыя былі сталы штофамі гданьскіх гарэлак, якія пабліскваі золатам, а таксама міногамі, астрыгамі, галяндзкімі селядцамі, швайцарскімі сырамі ў цэлых кругах гэтак вялікіх, як колы для вазоў. Да абедаў сядала па сто й болей асобаў, а коркі ад шампанскага віна стрэламі сваімі салютавалі банкетуючым. Па абедзе прыносілі столікі да картаў, і пачыналася гульня прынамсі ў дваццаці столікаў... Пад канец упіваліся гарэлкаю, зьмяталі ўсе закускі, апаражнялі бутэлькі пеністага ангельскага піва...

— Чаму чалавек эпохі барока выбірае маскарад? Чаму ён надзявае маску ды імкнецца да ананімнасьці?

— Можна параўнаць маску з шаломам. Яны маюць пэўнае падабенства — бароняць свайго гаспадара. Шалом — ад фізычнай небясьпекі, а маска — ад адказнасьці за ўчынкі. Свабода, якую давала маска, была ашаламляльнай для шляхты, што выхоўвалася ўсё ж у даволі строгіх умовах. Маска давала магчымасьць сваволіць, гарэзіць, фліртаваць і ня быць пазнаным і пакараным. Чым цямнейшыя хмары насоўваліся на край, тым менш хацелася вяртацца ў яго з краіны масак, ад вясёлага застольля й танцаў. Так і апошні наш кароль, Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, вядомы быў тым, што страшэнна любіў тэатар, маскарады, пераапрананьне. Для чалавека слабога, няўпэўненага, які хавае сваю сутнасьць і намеры, маскарад — ідэальная забава. Кашмарны пэрсанаж літаратуры, а цяпер кіно — маска, пад якой няма твару. Але яшчэ больш жахлівае відовішча — натоўп людзей бяз масак, але й бяз твараў. Бавіцца маскамі могуць усё ж людзі з тварам. Для безаблічнага натоўпу ладзяцца адно народныя гуляньні.

— Ці можна параўнаць забавы XVII—XVIII стагодзьдзяў з забавамі сучаснага беларуса? Што прыдбалі, што згубілі?

— Чалавек мінулага ня мог і ня ўмеў бавіцца сам, адзін. Найважней у забаве было тое, што бавіліся гуртам, грамадою. І нездарма банкет называлі бяседаю. Цяпер жа мы навучыліся забаўляцца на самоце, болей адпачываць ад людзей, чым весяліцца разам зь імі. Але гэта зварочваецца часам іншым, невясёлым бокам: самотна жывем, бавімся на самоце, дый паміраем самотныя.

СВАРЫ Й БОЙКІ ШЛЯХТЫ

Размова з Вацлавам Арэшкам

Калі гавораць пра характар беларусаў, дык заўжды згадваюць іх рахманасьць, лагоднасьць і цярплівасьць. Але ў гісторыі беларусаў хапала й войнаў, авантураў. І ня толькі з чужынцамі. Гісторыя поўніцца крывавымі ўнутранымі бойкамі ды паўстаньнямі. Што да прыватнага жыцьця шляхты, дык і ў ім свары й сутычкі займалі вельмі важнае месца. Пра гэта сьведчаць мэмуары й дакумэнты. Са старонак мастацкіх твораў шляхта часам паўстае гэткім натоўпам нястрыманых задзіраў, буянаў, самахвалаў. Шляхта (і ў гэтым адметнасьць нашага рэгіёну) складала каля дзесяці адсоткаў насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. Вось жа і ў жылах большыні сёньняшніх беларусаў маецца хоць кропля шляхецкай крыві. Значыць, гісторыя шляхецкіх сварак ды боек можа шмат распавесьці пра тое, як складаўся беларускі характар, што ў мэнтальнасьці і ў традыцыях беларусаў сапраўды гістарычнае, старажытнае, а што накінута апошнім часам.

— Пачнем з паядынкаў, эўрапейская традыцыя якіх зьвязаная з паняцьцем рыцарства. Ці бойка беларускай шляхты разьвівалася таксама ў рыцарскім кантэксьце?

— Рыцарства зь ягонымі гербамі й законамі разьвілася ў ВКЛ значна пазьней, чым у Заходняй Эўропе — з XV стагодзьдзя, і наша рыцарства ня мела такога досьведу, як, скажам, крыжовыя паходы, калі складаліся традыцыі й суровыя правілы рыцарскіх паводзінаў. Нашая традыцыя абароны гонару бліжэй

да таго старажытнага часу, калі кожны вольны чалавек хадзіў зь мячом, сякерай ці кіем і бараніў гонар або жыцьцё гэтак, як лічыў патрэбным. Таксама важна, што ў славянаў і балтаў не было разьвітай традыцыі «Божага суду», як у германцаў ці франкаў. «Божы суд» — гэта іспыт вадой, агнём альбо зброяй. Паядынак — гэта не прыватная бойка, а менавіта «Божы суд», калі прайгралы лічыўся вінаватым і перад сьвецкім правам.

— Дык што, беларускія шляхцюкі проста біліся між сабой, як п'яныя мужыкі ў карчме?

— Часам бывала й так. Але галоўнае, што паядынак ніколі не лічыўся ў нашым рэгіёне справядлівым разьвязаньнем канфлікту. Таму ён не прымаўся ўладамі й доўгі час грамадзтвам. Лічылася злачынствам марна праліваць шляхецкую кроў, прызначаную для больш важнай справы — абароны Айчыны. У Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 году было выразна сфармулявана:

Іж той шкадлівы звычай учаўся быў межы падданымі нашымі, звлашча стану рыцарскага, каторыя за леда прычынаю, цярплівасьці прыстойнае ў асобе не захоўваючы і правам паспалітым не абыходзячыся, і ўвогуле ім яко бы пагарджаючы, свавольна й быстра адзін на другога торгнуўшыся, а затым на руку павабіўшы й абавязаўшыся словамі, якія пачцівасьці й добрае славы датычаць. Потым супольна б'ючыся й раны сабе задаючы, да ранаў шкадлівых і нянавісьці паміж сабою прыходзяць, а некаторыя зброі шкадлівай, яко бы супраціў пастароньнему непрыяцелю, ды да таго дзіўных паступкаў ужываючы, насьмерць адзін другога забіяюць і супольна сябе мардуюць ня йначай, яко бы ўлады й справядлівасьці над сабою ня мелі.

Аднак жа то ў рэчы паспалітай жаднага памнажэньня й пажытку ня чыніць і ўвогуле, калі кроў людзкая часам і нявінная праліваецца, Пан Бог тым бывае абрушаны; такжэ й пакой паспаліты абражаны. А патаму мы гэтаму, яко шкадліваму звычаю ў панстве нашым Вялікам Княстве Літоўскім не хацелі дапусьціці большэй шырыціся...

Паядынкі дазваляліся ў выключных выпадках і менавіта вярхоўнаю ўладаю — самім вялікім князем. Толькі ў XVIII стагодзьдзі пад уплывам заходняй моды даволі шырока ўсталяваўся звычай паядынкаў «па правілах». Але й тады ў выпадках сьмерці ці калецтва яны сурова караліся законам.

— Тады паўстае пытаньне: ці ня ёсьць перабольшаньнем мэмуарыстаў славутая ваяўнічасьць шляхты? А мо гэта ўвогуле літаратурны міт?

— Ваяўнічасьць была — і немалая, але я прапанаваў бы падысьці да гэтага пытаньня зь іншага боку. Нездарма я спыніўся на «Божым судзе» й на праве — менавіта паняцьце права, на маю думку, ёсьць ключавым у гісторыі разьвязаньня канфліктаў у краінах былой Рэчы Паспалітай. Дзеля абароны сваіх правоў шляхта аб'ядноўвалася ў канфэдэрацыі. Гэта быў законны спосаб аб'яднаньня тых, хто лічыў, што правы ягоныя парушаюцца, скажам, каралеўскай уладай. У абароне сваіх правоў канфэдэрацыя магла зьвярнуцца й да зброі. Самай вядомай збройнай канфэдэрацыяй была Барская, якую ўтварылі ў 1768 годзе ў горадзе Бар ва Ўкраіне дзеля абароны незалежнасьці й традыцыяў ды супраць расейскага ўмяшаньня ў справы краіны. На тэрыторыі Беларусі канфэдэраты сустрэлі зброяй войска, скіраванае царыцай Кацярынай II на дапамогу свайму стаўленіку каралю Станіславу Аўгусту. Расейскім войскам камандаваў малады яшчэ генэрал Суздараў.

— *Канфэдэрацыі былі абавязкова збройныя?*

— Сход збройнай шляхты супраць каралеўскай і вялікакняскай улады ў XVI стагодзьдзі пачалі называць «рокаш». Шляхта зацята адстойвала сваё права на рокаш — збройную абарону сваіх правоў і прывілеяў. Менавіта ў гэтым, як і ў праве на «Liberum veto» (што значыла «Не дазваляю»), бачыла шляхта прынцыпы «залатой вольнасьці». Рокаш ня быў бунтам — гэта быў спосаб абароны сваіх правоў экстрэмальным чынам.

— *Ці толькі шляхта змагалася за свае правы? А ніжэйшыя саслоўі?*

— Большасьць выступаў сялянаў ці гараджанаў былі спробамі абараніць свае неад'емныя правы, бо ў нашай дзяржаве мелі свае правы нават прыгонныя (прынамсі, на паперы). Словы Аляксандра Пушкіна пра «русский бунт, бессмысленный и беспощадный» не пасуюць Беларусі. Віцебскія ці полацкія мяшчане й крычаўскія сяляне змагаліся супраць, як яны лічылі, парушэньня прадстаўнікамі ўлады іхных статутных правоў. Змагаліся часам бязьлітасна, але ўсьведамляючы мэту й сэнс змаганьня. Таму звычайна, хаця завадатараў і каралі сурова, але патрабаваньні паўстанцаў задавальняліся.

— *Паўстае занадта ідылічная карціна — і шляхта, і сяляне адстойваюць свае правы, улады пільнуюцца іхнага захаваньня. А наезды, грамадзянскія войны?*

— Так, пачынаючы ад канфэдэрацыяў, у якіх удзельнічалі тысячы прадстаўнікоў пэўных саслоўяў, ды рокашу як варыянту грамадзянскай вайны, можна перайсьці да так званых наездаў — калі адна група шляхты, звычайна аб'ядналая вакол сям'і, спрабавала з дапамогай зброі высьветліць адносіны зь іншай

сям'ёй. Пашыранасьць збройных спосабаў адстойваньня правоў сьведчыць ня толькі пра любоў да свабоды, але, на жаль, і пра слабасьць улады ды нястачу сацыяльных тармазоў у грамадстве. Як і рокашы, наезды сталіся своеасаблівай традыцыяй «залатой вольнасьці». Калі адказчык у справе аб спрэчнай маёмасьці не сьпяшаўся выконваць рашэньня суду, ягоны праціўнік спрабаваў змусіць яго сілаю ці проста захапіць спрэчны маёнтак альбо вёску. Такі «праўны» наезд звычайна называлі «заездам». Выдатнае апісаньне такога заезду даў у «Дыярыюшы жыцьця майго...» беларускі пісьменьнік шляхціц Марцін Матушэвіч:

...Даведаўся я, што Арэшка, пінскі судзьдзя земскі й маёр Пінскага рэгімэнту Агінскага, польнага пісара Літоўскага, паехаў на заезд Булкава, таго самага, за які айцец мой даў 70 000 злотых Салагубавай, берасьцейскай ваяводавай, ды, узяўшы ад яе застаўнае права на той жа Булкаў, пусьціў яго ёй жа самой у арэнду.
...Ехаў тады я ўсю ноч, і як толькі золак — убачыў колькісот чалавек ушыхтаваных і гатовых да заезду. Мінуў я іх ды ўляцеў да Булкаўскага двору, які застаў пусты, бо жыд Ёсель, які трымаў Булкаў у арэнду ад Салагубавай, уцёк. Людзі, якім абрыдла жыдоўская арэнда, бараніцца не хацелі. Сам тады я з адным слугою быў у двары й, зрэшты, знайшоўшы некалькі чалавек, загадаў вароты замкнуць і загарадзіць. Гэтак і чакаў прыезду судзьдзі Арэшкі.
Хутка, як сонца ўзышло, прыехалі. Я бараніўся, і судзьдзя прыняў абарону маю, а калі даў пароль кавалерскі афіцэрскі, што ўжо па прыняцьці абароны маёй гвалту чыніць ня будзе, тады загадаў я ў карчме абед гатаваць, а тым часам шляхты зь дзьвесьце наехала й так пачаставаных і судзьдзю й шляхту выправадзіў я, а сам аж да вяртаньня

Ёселя, арандатара булкаўскага, затрымаўся. Потым з Булкава пабег проста да Воўчына, апераджаючы сваёй рэляцыяй князя падканцлера, а тым часам наступілі сьвяты, на якія быў я ў Воўчыне.

— Зь якіх прычынаў, апроч маёмасных, адбываліся наезды?

— Часам прычынаю наезду была асабістая сварка ці зьнявага. Бывала, што нязначная прычына выклікала працяглую й жорсткую вэндэту, у якой ворагі нават пісьмова раілі адзін аднаму «сьцерагчыся свайго праціўніка ў доме, у касьцёле, у лазьні, на полі, едучы, ува сьне, на дарозе й на кожным месцы, бо на нім помсьціцца будзе й на горле ягоным сядзе». Нездарма шляхецкія маёнткі звычайна добра ўмацоўваліся, бо бараніцца прыходзілася ня гэтак ад татараў, як часам ад уласных суседзяў. Гісторыя поўніцца расповедамі пра забойствы суперніка нават у касьцёле, пра гвалты й рабаўніцтвы. Улада рэдка мела магчымасьць абараніць ахвяру ці прыпыніць баявыя дзеяньні, бо на баку кожнага з праціўнікаў ваявалі часам сотні прыхільнікаў са сваякоў, дробнай залежнай шляхты ці аддзелы прыватнага войска. Калі ворагі былі багатыя і ўладныя, у грамадзянскіх (дамовых) войнах удзельнічалі тысячы жаўнераў, гэта былі ўжо войны «палітычныя», часам з удзелам замежных войскаў. Так, на пачатку XVIII стагодзьдзя ВКЛ было ахопленае вайной з родам Сапегаў, якія выступілі на баку швэдзкага караля Карла XII. Іхныя праціўнікі Радзівілы ды іншыя буйныя роды ўступілі ў хаўрус зь Пятром І. Гэткім чынам, крывавыя падзеі Паўночнай вайны шчыльна перапляліся са сваркамі паміж магнацкімі родамі.

— З чаго ж пачыналіся індывідуальныя сутычкі й як адбываліся? Ці існавалі пэўныя правілы паядынкаў і боек?

— Большасьць прыватных боек пачыналася за сталом. Прыхільнасьць шляхты да алькагольных напояў ды неўтаймаваная пыха былі прычынай шматлікіх сварак. За стол сядалі звычайна са зброяй. Слугі за плячыма ці ў двары таксама былі пры палашах альбо стрэльбах. Гэтак жа й на сойміках, куды шляхта зьяжджалася мала як не на вайну. У падагрэтай віном размове было дастаткова пары вострых слоўцаў. Звычайна, калі шляхта хапалася за шаблі, спрэчку разьвязвалі на двары, калі ня проста пры стале. Пачатак быў хуткі — хутка ўсё й заканчвалася. Вось што прыгадваў у сваіх успамінах Ян Ахоцкі:

Калі Казімер Жавускі, зарызыкаваў нейкі канцэпт, які не прыйшоўся да смаку Эўстахію Сангушку, той, наблізіўшыся ляканічна запытаў:
— Альбо біцца, альбо прабачыцца?
Жавускі гэтак жа коратка адпавёў:
— Біцца.
Было гэта ўжо пры добрым змроку, але не адкладалі да заўтра. Зараз жа абодва прыбралі сабе сэкунданта. Людзям загадалі ўзяць паходні й рушылі за рагаткі...

Такія сваркі рэдка мелі сур’ёзныя наступствы — найчасьцей пасьля некалькіх драпінаў байцы мірыліся і ўжо пілі за мір, а бывала, што й за новае сяброўства. На такія сутычкі грамадзтва й закон глядзелі скрозь пальцы — нават калі даходзіла да забойства, стараліся неяк залагодзіць справу. Выдатны знаўца шляхецкай культуры Ігнат Ходзька так апісаў тыповы паядынак:

За колькі крокаў саскочылі ўсе з коней, а толькі сам шамбэляніч дабыў шаблю й ляцеў на пана Станіслава. Той вырваў зь зямлі Гарасіма, пад’ехаў з прысядкам. А як падняўся магутна... фуркнула ў паветры, ды прэч адляцела шабля шамбэляніча, а сам ён з разгону ўпаў на зямлю.

— А што, пане браце? — сказаў пан Станіслаў.
— Уставай! Ня буду крыжа на плячах рабіць.
— Пагодзімся, пане падчашы! — кажа, падымаючыся, шамбэляніч.
— Згода! Згода! — крыкнулі ягоныя сэкунданты.
— Маеш сатысфакцыю, пане падчашы!
— Згода, пане Станіславе! — сказаў і я.
— Ну дык няхай сабе й згода! — паўтарыў пан Станіслаў, хаваючы Гарасіма да похваў. — А іншым разам, пане браце, не зачапляй стрэльчыка, бо вашэці настраляе.
Ізноў крыкнулі мы:
— Згода!
Праціўнікі абняліся, і ўсе ў найлепшым настроі, дзякуючы Богу, што бяз шванку абышлося, вярнуліся да мястэчка.

Канец вольнай шляхецкай дзяржавы стаў і канцом традыцыі шляхецкіх боек і грамадзянскіх войнаў. Расейская ўлада хутчэй гатовая была дазволіць забіваць сваіх геніяў, як Пушкіна ці Лермантава, на дуэлі — гэта значыць, на «Божым судзе», але ня даць людзям бараніць свае правы перад іншымі грамадзянамі ды самой уладай. Зрэшты, Адам Міцкевіч назваў свайго «Пана Тадэвуша» «Апошні наезд у Літве». Але звычка бараніць свае правы й перакананьні з шабляю ці пісталетам у руцэ ня зьнікла так хутка. І пачынаючы ад Касьцюшкавага паўстаньня, шляхта зноў і зноў бярэцца за зброю. Беларускія змагары Случчыны ці партызаны генэрала Вітушкі — бадай, носьбіты таго ж вальналюбнага беларускага характару.